

КОНСТАНТИНОПОЛЬ І ГАЛИЧ: ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН НАПРИКІНЦІ XII – НА ПОЧАТКУ XIII ст.

Автор статті вважає, що стан джерел не дає підстав вважати, що проведення степової політики галицько-волинським князем Романом Мстиславичем було результатом укладення гіпотетичного союзу Візантійської імперії з Галицьким князівством на межі XII–XIII ст. Походи Південної Русі до степу були реалізацією самостійних дій руського володаря проти половців. Успіх у здійсненні цієї політики об'єктивно мав велике значення для Візантії.

Ключові слова: Візантійська імперія, Галицько-Волинське князівство, половці, міжнародні відносини.

В історичній літературі останнього часу велика увага приділяється розгляду обставин життя та діяльності давньоруського князя Романа Мстиславича¹. Особливо масштабною його політика стає після подій 1198-1199 рр., коли князь Роман завоював Галич і під його владою опинилися дві землі-князівства – Галицька і Волинська. Хоча і до цього князь Роман був досить енергійним володарем, після його приходу до Галича кардинально змінюється масштаб і орієнтири його політичних дій. Зокрема, дослідники постійно звертаються до теми про взаємини Романа Мстиславича з Візантійською імперією. В контексті розгляду окресленої теми важливими є дискусійні питання про візантійське походження другої дружини галицько-волинського володаря, про перебування колишнього імператора Олексія III Ангела у Галичі².

Ще М.М.Карамзін, розглядаючи історію Південної Русі початку XIII ст., писав, що зразу ж після оволодіння Києвом, князь Роман «поспішив, заради слави давньої зброї, захистити Грецьку імперію. Половці спустошили Фракію: Олексій Комнін і Митрополіт Російський, благали його стати рятівником Християн єдиновірних. Мужній Роман вступив до землі Половецької, завоював багато веж, визволив там полонених Росіян, відволік варварів від Константинополя, і примусив їх залишити Фракію, з тріумфом повернувся до Галича»³. У примітках історик пише про узгодженість інформації про виправу Романа в літописах і візантійських джерелах, з яких ним використана праця Нікіти Хоніата⁴. Фактично історик не бачив власних підстав для Романа, що витікали з ситуації на півдні Русі для здійснення походу проти кочівників. В творі С.М.Соловйова візантійський аспект політики Романа відсутній⁵. М.С. Грушевський, який обережно ставився до змісту джерел, дотримувався версії про існування узгодженості щодо антиполовецьких дій між Галичем і Константинополем, але у нього у зв'язку з такою позицією викликав подив контекст розповіді Хоніата про неочікуваність для греків допомоги Романа. Проте вчений все ж наголо-

шує, що на користь союзу свідчить «хронологічна близькість сього походу до звістки про посольство Романа»⁶. Насправді між посольством галичан до столиці Імперії у травні 1200 р. і походом, який було здійснено взимку 1201-1202 р., пройшло більше ніж півтора роки, що навряд чи можна вважати «хронологічною близькістю».

У літературі, починаючи від праці В.Т. Пашута «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі», поширений вже як незаперечний погляд, що в 1200 р. галицьке посольство у Константинополі від імені Романа Мстиславича підписало з візантійцями угоду, згідно якої галицько-волинський володар взяв на себе зобов'язання почати війну з половецькими ордами, які загрожували Імперії⁷. Цей альянс, як вважає багато сучасних дослідників, був підкріплений укладенням матримоніального союзу: Роман Мстиславич одружився на представниці грецької правлячої династії. Наслідком візантійсько-галицьких перетрактацій стали походи Романа проти причорноморських половців, а також те, що після буремних подій у Константинополі Олексій III Ангел, втративши владу у столиці Імперії, знайшов притулок у свого союзника Романа⁸.

Розгляд джерел, що є у використанні істориків, свідчить про необхідність внесення певної корекції у висвітленні теми взаємин Константинополя і Галича кінця XII – початку XIII ст. Зокрема, важливим, на нашу думку, є з'ясування ступені залежності ведення активної степової політики Романом Мстиславичем від його взаємовідносин з Константинополем, співвідношення часу укладення другого шлюбу руського князя з часом перебування в Константинополі посольства Романа Мстиславича, вірогідності поїздки Олексія III до Галича і можливого впливу цієї подорожі на хід взаємин Галицько-Волинського князівства з Візантійською імперією.

Відомо, що невдовзі після завоювання влади у Галичі князь Роман і його оточення роблять кроки по налагодженню контактів з Візантійською імперією. Доказом цього є факт перебування в Константинополі галицької дипломатичної місії. Про її перебування при дворі імператора Олексія III розповідає новгородський архієпископ Антоній, який у той час також відвідав столицю Імперії. Галичан Антоній бачив у травні означеного року в соборі св. Софії, а їх місію очолював Твердята Остромирич, «иже пришел посольством от великаго князя Романа со Неданом и со Домажиром и со Дмитриом и с Негваром послом»⁹.

Грецький історик Нікіта Хоніат відносно подій початку XIII ст. повідомляє, що в той час на візантійські володіння здійснюються напади «валахи», під ними слід розуміти болгар, а союзниками їх були комани (половці). Як пише згаданий автор, нападники загрожували навіть столиці, але тут грекам допомогу надав князь Роман. За словами грецького письменника, «Роман, князь галицький, швидко підготувався, зібрав хоробру і чисельну дружину, напав на коман, без зупинок пройшов їх землю, розорив і спустошив її. Повторивши декілька разів такі напади заради слави і величі святої християнської віри, якої сама невелика частка, наприклад, зернятка гірчи-

ці здатне пересувати гори і здвигати скали, він зупинив набіги коман, чим припинив ті жахливі біди, від яких потерпали римляни, надавши єдиновірному народу неочікувану допомогу, непередбачене заступництво і, особливо, самим Богом посланий захист»¹⁰.

Після цього Нікіта Хоніат розповідає про війну на Русі, яка виникла між Романом і володарем Києва Рюриком, під час якої перший, «як більш сильний і вмілий отримав перемогу, під час якої знищив величезну кількість команів, які допомагали Рюрику і складала найбільш сильну і потужну частину його війська»¹¹.

М.Ф. Котляр вважає, що інформація візантійського автора про напад половців на столицю Імперії і зіткнення з ними галицького володаря не має відношення до повідомлень Суздальського літопису про два походи Романа початку XIII ст. На думку історика, грецький автор повідомляє про невідоме руським книжникам зіткнення південноруського князя з кочівниками, яке сталося приблизно 1197 р. Комплексний розгляд історії, на думку вченого, трьох походів Романа проти кочівників, дало йому підставу зробити висновок, що у 1200 р. між Романом і константинопольським двором були встановлені союзницькі відносини¹². На наш погляд, інформацію Нікіти Хоніата про Романа не можна прив'язувати до конкретної події, оскільки вона є узагальнюючою характеристикою боротьби південноруського князя із степовиками. Як здається, більш правильною є позиція Х.Гралі про те, що було лише два походи Романа проти кочівників, про які пише Суздальський літопис¹³.

Чисто політичні відносини двох сторін історика, як вже зазначалось, розглядають у тісній зв'язці із оформленням другого шлюбу Романа Мстиславича. Відомо, що першою жінкою Романа була донька згаданого Рюрика Ростиславича Предслава, від шлюбу з якою у тоді ще волинського князя народилося три доньки¹⁴. В середині 90-х років XII ст. у Романа відносини з родиною Рюрика зіпсувалися, тоді ж відбувся розрив відносин Романа і Предслави. Під 1196 р., розповідаючи про народження у сина Рюрика Ростислава доньки Євросині, Київський літопис повідомляє, що тоді при дворі Рюрика знаходилася Предслава: «И бысть радость велика во граде Кыеве и в Вышегороде, и приеха Мьстислав Мьстиславичь и тетка еи Передьслава и взяста ю к деду и бабе (князю Рюрику і княгині Анні. – авт.) и тако воспитала быс к Кыеву на Горах»¹⁵. Роком пізніше Суздальський літопис пише, що «Романко поча пуццати дчерь Рюрикову, хотяшеть ю постричи»¹⁶. Згаданий конфлікт у родині волинського князя стався раніше, а саме після подій 1195 р. Тоді суздальський князь Всеволод, заявив про своє старійшинство серед Рюриковичів, добився від Рюрика передачі йому володінь Романа в Середньому Придніпров'ї¹⁷. З цього почався тривалий конфлікт київського князя Рюрика з волинським князем Романом¹⁸. На нашу думку, розлучення Романа і Предслави зразу ж поставило питання про оформлення нового шлюбу і навряд чи рішення цього питання затягнулося надовго. У зв'язку з цим можна підтримати позицію Х.Гралі і Д.Домбровського про те, що ново-

го браку Романа, вірогідно, було укладено ще до завоювання волинським князем Галича у 1199 р.¹⁹.

У зв'язку з цим варто звернути увагу ще на одну обставину. Останнім часом історики почали обговорювати тему про час народження синів Романа Данила та Василька, оскільки згадані у вступі до Галицько-Волинського літопису дати (відповідно 1201 та 1203 рр.) не можуть розглядатися як аксіома.

В середині минулого століття В.Т. Пашуто звернув увагу на те, що в літописній статті про битву русичів та половців із монголами на р. Калці йдеться, що тоді Данилові виповнилося вісімнадцять років («бе бо возрастом и 18 лет»²⁰). Оскільки хронологія першого зіткнення монголів не може бути настільки істотно скорегована (ще у першій половині XIX ст. історики прийшли до висновку що означена війна мала місце весною 1223 р.), то абсолютно не можна виключати того, що Данило міг народитися наприкінці 1204 – на початку 1205 рр., а Василько теоретично міг народитися через декілька місяців після смерті батька, тобто наприкінці 1205 – на початку 1206 р. Як нам здається, при описі битви на Калці літописець міг свідомо применшити вік Данила Романовича для того, щоб підкреслити позитивні риси молодого князя, його хоробрість і мужність у бою²¹.

Водночас, якщо враховувати помилковість хронології у вступі до Галицько-Волинського літописі дати смерті Романа – 6709 р., тобто 1201 р., і жорстку прив'язку саме до цієї дати інформації про народження Данила та Василька («Оставившима же с двумя сынома его. Единъ 4 лет, а другии дву лет»²²), то не можна виключати і можливість іншого датування часу народження Романовичів. Саме, Данило міг народитися за чотири роки до означеної у вступі до Галицько-Волинського літопису дати 6709 (1201) р., тобто в 1196-1197 рр., а Василько на два роки пізніше – тобто в 1198-1199 рр. Оскільки ми вже відзначали можливість розриву шлюбу Романа Мстиславича з Предславою у другій половині 1195 – на початку 1196 рр., можна припустити і згодом друге одруження князя.

Про походження другої жінки Романа джерела не дають прямої інформації, що викликало з цього приводу появу величезної кількості версій і припущень. Отже, відомий російський генеолог М.Баумгартен висловив думку, що новою жінкою князя Романа стала Анна – донька візантійського імператора Исаака II або Олексія III²³. Х.Грала «підредагував» візантійську версію походження другої жінки Романа Мстиславича, запропонувавши версію, що волинський князь вступив у шлюб з Марією з вельможного роду Каматеросів²⁴. В.Т.Пашутом було зроблено оригінальне припущення про походження Анни з родовитого волинського боярства. Це припущення знайшло підтримку у Н.Полонської-Василенко і особливо у М.Ф. Котляра²⁵.

Останнім часом Д.Домбровський, Л.В. Войтович і О.В. Майоров, розглядаючи це питання, навели додаткові аргументи щодо погляду про візантійське походження другої жінки князя Романа. Історики розійшлися лише у з'ясуванні того, ким була ця візантійка. Д.Домбровський поділяє позицію

Х.Гралі, що це була Марія Каматерос²⁶, а Л.В.Войтонович і О.В.Майоров вважають, що мова має йти про доньку Ісаака II Ангела²⁷. Останній автор доводить, що остання мала світське ім'я не Анна, а Єфросинія²⁸.

Не ставлячи крапку в дискусії, яка, на наш погляд, навряд чи буде завершена в умовах відсутності прямих переконливих свідочств джерел, слід визнати достатню високу вірогідність думки про візантійське походження другої дружини князя Романа Мстиславича. На користь неї, як нам здається, свідчить вельми цікавий і важливий аргумент – грецькі імена сина Романа Данила, його внуків Іраклія, Лева, Соломії, які раніше не зустрічалися у представників династії Рюриковичів. Заслугує уваги і особливе, вельми шанобливе ставлення до другої дружини Романа, у тому числі угорського короля Андрія II та краківського князя Лешка Білого, професійність виконання її дій як регентші після смерті чоловіка у червні 1205 р., в роки, коли княгиня, відстоюючи права своїх малолітніх дітей, вела активну боротьбу за збереження, а згодом повернення своїй родині спадщини Романа Мстиславича²⁹.

Джерела не дають прямих відомостей про ім'я матері Данила та Василька Романовичів. Наприкінці Галицько-Волинського літопису під 1289 р. повідомляється, що на її могилі у Володимирі її внук Мстислав Данилович побудував каплицю, освятивши її іменами Іоакима і Анни («...созда гробницу камену над гробом бабы своеи Романовой в монастыре въ святого. И свяща ю во имя праведнику Акима и Аньны»³⁰). Це повідомлення дало підставу багатьом історикам зробити припущення, що другу жінку Романа звали Анною.

Повертаючись до інформації джерел про галицько-візантійські відносини кінця XII – початку XIII ст. слід відзначити, що вони не мають прямих підтверджень, що у 1200 р. на переговорах галицьких дипломатів з візантійським двором вирішувалися питання про союз князя Романа Мстиславича з Імперією і про пов'язану з цим союзом війну Мстиславича с половцями. Достатньо обізнаний Нікіта Хоніат у притаманному йому риторичному стилі викладу пише, що походами проти команів надав допомогу грекам, але здійснив їх під впливом свого власного оточення («частково з власного спонукання, частково під впливом прохань власного архіпастиря (тобто, вочевидь, київського митрополита. – авт.)»³¹).

Як нам представляється, можна погодитися з думкою дослідників, що під час переговорів 1200 р. розглядалися питання, які цікавили як Галич, так і Константинополь³². Вірогідно, під час перетрактацій розглядалася тема підтримки нормальних відносин між сторонами, самим фактом переговорів було забезпечено дипломатичне визнання візантійською адміністрацією влади князя Романа Мстиславича в Галичі. Водночас, як нам здається, на підставі зазначених даних джерел навряд чи можна говорити, що тоді між галицькою і грецькою сторонами була підписана угода про вступ Галицько-Волинського князівства у війну з половецькими ордами, а також

обговорювалося питання про династичний союз Романа з представницею візантійської верхівки.

Відзначаючи це, ми абсолютно не заперечуємо того, що боротьба з половецьким тиском була в інтересах не тільки константинопольських правлячих кіл, а й політичних сил, що представляли князівства Південної Русі. Більш того цей опір степу мав часом спільні причини, зокрема, наприклад, активність кочівників заважала нормальному веденню традиційної міжнародної торгівлі у дунайському регіоні. Але активне протистояння половцям конкретно у Романа Мстиславича було обумовлено не якимись зобов'язаннями перед греками, а впливали з розвитку політичних подій на півдні Русі.

Інший момент ці дії сталися пізніше, оскільки наприкінці 1200 – на початку 1201 рр. галицький князь вирішував інше завдання. Тоді Роман Мстиславич вів боротьбу за оволодіння Києва, і лише взимку 1201-1202 р. здійснив виправу проти половців³³. Розповідаючи про похід війська князя Романа на Київ, М.С. Грушевський спеціально звертає увагу на те, що союзники галицького князя – мешканці Середнього Придніпров'я – особливо не любили противника Романа Рюрика Ростиславича через його союз із половцями. Можна погодитися з думкою вченого, що кияни, а також «чорні клобуки» бачили в особі Романа Мстиславича володаря, здатного захистити південний кордон Русі від нападів кочівників³⁴.

Про похід Романа Мстиславича в степ суздальський літописець повідомляє лаконічно, але достатньо змістовно: «Тое же зимы ходи Роман князь на Половци и взя веже Половечьские и приведе полона много и душ хрстьянских множество отполони от них»³⁵. «Вежами» в давньоруських джерелах називалися місця постійного перебування половців, їх своєрідні центри³⁶. В нашому випадку мова йде, без сумніву, про зимними, де під час зими перебувала значна частина половецького населення.

Зазначимо, що деякі дослідники, на наш погляд не без підстав, вважають, що тоді половці були організовані у досить розвинуті політичні формування³⁷. В цей час половецькі орди Північного Причорномор'я досить чітко поділялися на два головні об'єднання: донських і придніпровських половців. Протягом XII ст. об'єктом походів південноруських князів частіше всього були зимними донських половців та залежні від них місечки алан на р. Сіверський Донец. Але на межі XII-XIII вв. після смерті хана Кончака боротьба із східними половцями відійшла на другий план, не дивлячись на те, що формування східних половців досягло, як здається, апогею свого розвитку. Взимку 1201-1202 р., вочевидь, військо Романа і його союзників вийшло із Південної Київщини і нанесло удару по дніпровським «вежам», які знаходилися в низинах Дніпра, в так званому Лукоморі³⁸. Саме звідси половці здійснювали свої походи на нижній Дунай і Балкани аж до Константинополя.

Якщо б дії князя Романа проти половців були наслідком реалізації угоди Галича і Візантії то, Роман Мстиславич мав би воювати з кочівниками

десь у дністровсько-дунайському межиріччі, де слід було б нейтралізувати не тільки степовиків, а й і їх союзників – болгар. Саме так напрямок виправи Романа визначав Д. Расовський³⁹.

Але така географічна прив'язка не є аргументована не тільки руськими, а і грецькими джерелами. Слід зазначити, що у Нікіти Хоніата мова також йде про вторгнення армії Романа у безпосередні володіння половців («Роман, князь галицький, швидко підготувався, зібрав хоробру і чисельну дружину, напав на коман, без зупинок пройшов їх землю, розорив і спустошив її»⁴⁰), тобто мова вочевидь йшла також про територію, яка знаходилася під контролем кочівників, якою у нашому випадку, без сумніву, була територія низин Дніпра.

Похід Романа у степ об'єктивно був важливим для нормалізації ситуації на південному кордоні Русі, оскільки створював умови для припинення руйнівних нападів кочівників. Але дії руських противників галицько-волинського князя досить швидко поставили хрест на позитивних результатах першої виправи князя Романа проти половців. Щоб нівелювати посилення Романа Мстиславича у Середньому Придніпров'ї, Рюрик Ростиславич та його союзники чернігівські князі Ольговичі вступили у тісну взаємодію з кочівниками.

«В лето 6711 месяца генваря в 2 день на память святого Силивестра папы Римьскаго. Взять быс Кыев Рюриком и Олговичи и всею Половецкою землею и створися велико зло в Русстеи земли, якого же зла не было от крещенія над Кыевом», – з драматизмом розповідає про події початку 1203 р. суздальський літописець⁴¹. Нападники розорили нижню і верхню частини Києва, половці захопили у столиці велику кількість полонених. Англійський дослідник історії Русі XIII ст. Дж. Феннел, визнавши певне перебільшення книжником масштабів трагедії у місті, не без підстав наголошує, що «тоді Києву було нанесено страшного удару, від якого той довго не міг відійти»⁴². Залучення до міжкнязівської війни половців, бузувірське розорення столиці, масові вбивства і насильства над мирним населенням – все це було показником величезної гостроти відносин між табором Романа Мстиславича та альянсом Рюрика Ростиславича і чернігівських Ольговичів.

Катастрофічна ситуація, в якій опинилася Південна Русь, вимагала рішучих і неординарних дій у відповідь з боку Романа. Князь вирішив відірвати Рюрика від союзників: галицько-волинський князь у лютому 1203 р. підписав мирну угоду з Рюриком. Той отримав можливість повернутися до Києва, але повинен був порвати з кочівниками і провадити узгоджену з Романом політику. Гарантом угоди двох князів став суздальський володар Всеволод. Тоді ж Роман відправив до Суздаля посольство з проханням до Всеволода посприяти нормалізації відносин галицького князя з чернігівськими Ольговичами. Через недовгий час такий договір був підписаний⁴³.

У подальшому Роман доклав значних зусиль для створення нової коаліції руських князів проти половців. Серед учасників цієї коаліції літопис згадує, крім самого Романа Мстиславича, Рюрика Ростиславича, переяслав-

льського князя Ярослава, сина Всеволода Юр'евича суздальського, племінників Рюрика князів Мстиславичів. Новий похід до степу також був спрямований у Лукомор'є і був здійснений також взимку – 1203 – 1204 р. («быс же тогда зима люта и Половцем быс тегота велика»). В черговий раз галицький князь використав для своєї виправи кліматичний фактор, військо русів знову спрямувало удару на зимники половців, що принесло бажану перемогу коаліції південноруських князів. «И взяша Рускии князи полону много, и стада их заяша и возвратиша во своя си с полоном многим»⁴⁴.

Розгляд подій 1203 р. на півдні Русі однозначно свідчить про надзвичайну важливість для князя Романа боротьби з кочівниками. Погодившись на поступки нещодавнім суперникам – організаторам нечуваного розорення Києва, князь Роман створив умови для створення потужного антиполовецького союзу, проведення успішної кампанії до степу. Перемога над степняками відкрила можливість для відновлення існуючого до січня 1203 р. статус-кво у Середньому Подніпров'ї.

Походом на половців Роман прагнув ще більше розколоти, посварити і ослабити своїх суперників, які розорили Київ. Вірогідно, ці можливі аспекти політики галицького князя прорахували чернігівські Ольговичі, які ухилилися від участі в поході проти половців. Вдала дипломатія галицького князя сприяла зміцненню його тісних взаємин із давніми союзниками – київським населенням і «чорними клобуками», які чітко стояли на антиполовецьких позиціях і вороже ставилися до Рюрика Ростиславича. Отже, на весну 1204 р. у Середньому Придніпров'ї виникає проблема, яка потребувала вирішення – проблема перерозподілу влади у краї, яка витікала з непримиренних суперечностей між нещодавніми учасниками виправи проти степняків.

Невдовзі після походу на половців його учасники прибули до Треполя, де між ними відбулися переговори («Ту было мироположение в волостех, кто како терпел за Рускую землю»). Під час перемовин між учасниками недавнього походу виник конфлікт, внаслідок якого Роман захопив Рюрика, його дружину та доньку, відвіз до Києва і постриг їх у ченці («...» Роман ем Рюрика и посла в Киев и постриже в чернци и жену его и дщерь его»), а синів Рюрика Ростислава та Володимира захопив у заручники і відвіз до Галича⁴⁵.

Нове посилення позицій Романа викликало незадоволення суздальського князя Всеволода, який добився від галицького князя звільнення синів Рюрика. «Роман послуша великого князя и зятя его пусти, и быс князь Киевский, и брат его пусти»⁴⁶. О. Андріяшев висловив сумнів з приводу змісту наведеної інформації літопису і висловив припущення, що слова «...и быс князь Киевский» реально свідчили про те, що Роман був визнаний володарем Київської землі⁴⁷. Проти такого погляду виступив М.С.Грушевський, який наполягає на прямому розумінні тексту джерела⁴⁸. Історик пише, що перебування у чернечому стані Рюрика при номінальному княжінні його сина Ростислава в Києві свідчило про повну залежність останнього від кня-

зя Романа. М.С.Грушевський вважає, що князь Роман «своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі давньої Руської держави над старшим, бідним Києвом підіймалися тепер два нові політичні центри: полуденний Галич і північний Володимир суздальський»⁴⁹. Близьку до цього автора позицію займає М.Ф.Котляр, який вважає, що Роман утримував Київ за собою, але сидів на троні у Галичі⁵⁰. Навернення Романом Мстиславичем Рюрика Ростиславича у ченці, як справедливо відзначає М.Димник, позбавило Рюрика всіх політичних прав і фактично перетворило на політичного мерця⁵¹.

Події на Русі, а саме конфлікт Романа і Рюрика, війни галицького князя Романа з половцями, як вище зазначалось, знайшло відбиття в хроніці Нікіти Хоніата. Нікіта Хоніат у своїй праці пише про декілька походів Романа на половців, які завдали їм значної шкоди і не дозволили продовжувати активний наступ на візантійські володіння. Знаково, що грецький автор відзначає успіх Романа у боротьбі з Рюриком, а також звертає увагу, що половці були союзником київського князя: «...тоді розгорілися усобиці між самими цими тавроскіфами, а саме зазначений Роман і володар Києва Рюрик обагрили мечі у крові свої єдиноплемінників. З них, Роман, як самий могутній по силі та найбільш славний у мистецтві бою, отримав перемогу, при цьому знищив чимало коман, які допомагали у війні Рюрику, склавши найсильнішу та наймогутнішу частину його війська»⁵².

О.В. Майоров віднайшов ще декілька грецьких текстів, де розповідається про участь Романа у протистоянні з половцями⁵³. Порівняння їх змісту з інформацією Хоніата, дає, на наш погляд, підставу думати, що означені автори написали свої розповіді про війну русів з половцями саме під впливом хроніки Хоніата. Це свідчить, що антиполовецька політика Романа, його успіхи у боротьбі з кочівниками мали великий резонанс у Візантії.

У хроніці польського середньовічного історика Яна Длугоша та Густинському літопису розповідається про те, як після захоплення Константинополя хрестоносцями колишній вже імператор Олексій Ангел направився до князя Романа Мстиславича до Галицької землі або безпосередньо до Галича. Польський автор пише: «Аскарій (так Длугош називає Олексія III. – О.Г.) же, константинопольський імператор, після завоювання міста (хрестоносцями. – О.Г.), дістався морем Понтійським до Терсоні (Херсону – О.Г.), а звідти згодом прибув до Галації, або Галицької області, яка є частиною Руссії, що досі знаходиться під Польським королівством, будучи милостиво і гуманно прийнятий князем Руссії Романом, деякий час знаходився там (*Ascarius autem Constantinopolitanus imperator capta urbe versus Ponticum mare Tersonam transit, et abinde postea Gallaciam alias Halicziensem provinciam, que est pars Russie hactenus sub Polonorum Regno consistens, pervenit et a Romano Russie duce benigniter et humane susceptus, tractatus atque habitus aliquanto tempore illic permansit*)»⁵⁴.

У Густинському літопису повідомляється: «Они же (хрестоносці. – О.Г.) прийоша ко Цариграду морем, и обретоша Алексея Ангела царя Греческа-

го, неготова, их же Алексей убося, к сему же яко не имея во Грецах никого же себе приятного, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а сам со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в Рускую землю ко Роману Мстиславичу, в Галич»⁵⁵.

В літературі ця історія викликала дискусію у науковців: частина вчених заперечують можливість події⁵⁶, інші історики довіряють повідомленням вказаних пам'яток⁵⁷. Так, зокрема, М.Ф.Котляр в низці свої праць на підставі того, що ця подія не знайшла відбиття в сучасних джерелах висловлює сумнів у її проведенні. На думку вченого, вивчення самої біографії Олексія III Ангела не дозволяє знайти якийсь період у його житті, коли б він міг здійснити свою подорож до Русі⁵⁸.

На противагу цьому погляду О.В.Майоров доводить, що джерела, зокрема анонімний автор початку XIII ст. у творі «Балдуїн Константинопольський», свідчать про перебування Олексія у другій половині 2003 – на початку 2004 рр. у болгарського царя Івана Калояна («І так увійшовши до Константинополя й розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, бо разом з п'ятьма тисячами людей [він] втікає до Іоанна, короля Валахії»). О.В. Майоров на підставі цього пише: «Повідомлення анонімної хроніки дає підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III в період після вересня 1203 й до квітня 1204 рр. (тобто близько півроку) знаходився в межах болгарських володінь з метою пошуків військових союзників проти хрестоносців. Отже, він мав достатньо часу та можливостей для прямих стосунків з сусіднім Галицько-Волинським князівством та навіть для особистого відвідування Галича»⁵⁹.

Не дивлячись на пізні походження джерел, вважаємо версію про можливі контакти Олексія III з Руссю цілком вірогідною. Проте, можна висловити і іншу позицію, а саме є підстави думати, що тоді Олексій III спілкувався з Романом не в Галичі, а у підконтрольних від Галича карпато-дунайських землях берладників, або взагалі зустрічався з цими берладниками, які в цей час були союзниками болгар. Згаданим же в хроніці Длугоша та у Густинському літопису «Галичем» міг бути відомий з джерел Галац у нижньому Подунав'ї. Якщо припустити, що згадана Яном Длугошем та автором Густинського літопису поїздка Олексія III до Галича відбулася, реально вона не могла дати якихось серйозних політичних наслідків.

Таким чином, сучасний стан вивчення джерел дає підстави говорити, що в травні 1200 р. у Константинополі знаходилося посольство князя Романа Мстиславича, під час якого, можливо, руські дипломати від імені свого володаря встановили відносини з Константинополем фактично нового політичного утворення Галицько-Волинського князівства. Проте навряд чи є підстави думати, що встановлення таких взаємин були обумовлені обіцянкою ведення на користь Імперії у майбутньому активних дій проти половців. Водночас більш пізні здійснення походів Романа Мстиславича проти кочівників, які були здійснені під впливом обставин політичного розвитку Південної Русі і носили самостійний від якихось угод з Константинопо-

лем характер об'єктивно принесли велику користь Візантійській імперії, оскільки вдалі виправи проти степовиків завдали їм значних втрат і примусили відмовитися на певний час від нападів на володіння Візантійської імперії.

Примітки

1. Кралюк П.М. Роман Мстиславич, князь волинський та галицький / П.М. Кралюк. – Луцьк, 1999. – 76 с.; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба / О.Б. Головка. – Київ, 2001. – 249 с.; Його ж. Князь Роман Мстиславович // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С. 52-70.; Його ж. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 28-48.; Войтович Л.В. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства / Л.В. Войтович // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 13–30.; Його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д.Домбровського) // Княжа доба. Історія і культура. – Вип.1. – Львів, 2007. – С. 45-58.; Харди Ђура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинског княжевина до 1264. година. – Нови Сад, 2002.; Чу-гуй Т.О. Князь Роман Мстиславич як державний діяч / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Серія – Історія України. – Вип.6. – Харків, 2003. – С. 221-225.; Майоров А. В. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены / А. В. Майоров // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 120–127.; Його ж. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 119–133.; Його ж. Erfуртський епізод зовнішньої політики Романа // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 84–90.; Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. У 2-х тт. – Біла Церква, 2011. – 780 с.; Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О.П. Толочко // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 22-36.; Його ж. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т. 2. – Київ, 2003. – С. 195-204.; Горovenko A.B. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах / А.В. Горovenko. – Санкт-Петербург, 2011. – 480 с.; та ін.
2. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // *Slavia orientalis*. – 1982. – №3-4. – S.115-127; Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 112-117.; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002. – S.23-44; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487.; Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волинской Руси времен Романа Мстиславича / А.В. Майоров // Древняя Русь вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – №4(34). – С. 78-96.; Его же. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею // *Ruthenica*. – Вип.7. – Київ, 2008. – С. 105-129.; Его же. Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений

- начала XIII века: текст, перевод, комментарий. // Український історичний збірник. – Вип. 12. – Київ, 2009. – С. 294-297.; Головка О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О.Б. Головка // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В.Матвєєвої. – Київ, 2010. – С. 192-208.; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków, 2011. – S. 95-97.
3. Карамзин Н.М. История государства Российского. В двенадцати томах / Н.М. Карамзин. – Т. II-III. – Москва, 1991. – С. 413-414.
 4. Карамзин Н.М. Названа праця. – С. 558. Позицію М.М. Карамзіна повторюють Д.Зубрицький (Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – Львов, 1855. – С. 20-21) і І.Шараневич (История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 64-65).
 5. Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах / С.М. Соловьев. – Книга 1. История России с древнейших времен. Т. 1-2. – Москва, 1991. – С. 559-561.
 6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 10.
 7. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 193. У більш новій праці «Зовнішня політика Древньої Русі» В.Т.Пашуто пише про галицько-константинопольське зближення, проте тезу про встановлення союзу двох політичних центрів не повторює. Див. Пашуто В.Т. Внешняя політика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 201.
 8. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк, 1958. – С. 55.; Grala H. Pola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. // *Balcánica Posnaniensia. Acta et Studia.* – Poznań, 1985. – Т. II. – С. 128-131; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. – Lublin, 2005. – S. 30; Майоров А.В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / А.В. Майоров. – С. 121-125.; Войтович Л.В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів / Л.В. Войтович // Дриновский сборник. – Харьков, София, 2009. – Т. 3. – С. 379-383.; Головка О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О.Б. Головка. – С. 192-194.; та ін.
 9. Книга Паломник. Сказание мест святых во Царьграде Антония, архиепископа новгородского в 1200 г. – Православный палестинский сборник. Т. XVII. – Вып. 51. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 15.; про цю пам'ятку див.: Белоброва О.А. «Книга Паломник» Антония Новгородского (К изучению текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва, 1974. – Т. 29. – С. 278-285.
 10. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). Под ред. Н.В. Чельцова. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 245-246.
 11. Там же. – С. 246.
 12. Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 117-120.; Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 70-71, 82.
 13. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścislawowicza. – S. 121-122; див. також: Харди Їура. Наследници Кієва. – С. 79; Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-

- Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головка. – Київ, 2006. – С. 233.
14. Головка О.Б. Роман Мстиславич та його доба / О.Б. Головка. – С. 104, 105, 110.; Його ж. Корона Данила Галицького. – С. 204, 206, 368-369.
 15. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стov. 708.
 16. ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Москва, 1926-1928. – Стov.412.
 17. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.683.
 18. Головка О.Б. Роман Мстиславич та його доба / О.Б. Головка. – С. 127-142.
 19. Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. // *Balkanica Posnaniensia*. – Т.П. – Poznań, 1985. – S.128-131; Dąbrowski D. *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. – Kraków, 2008. – S.265.
 20. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.741.
 21. Котляр М.Ф. Коментар до літопису / М.Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. Під ред. М.Ф.Котляра. – Київ, 2002. – С. 170. Штучною, на нашу думку, є спроба О.П.Толочка припустити, що Василько міг бути старшим братом Данила. Див. Толочко А.П. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // *Средневековая Русь*. – Москва, 2007. – Вып.7. – С. 221-236. Історик звертає увагу на відомий факт того, що Василько першим із братів отримав князівське володіння на Волині в 1209 р. на початку Берестя, а пізніше Белз. Проте він не враховує того, що раніше у 1205 р. у Галичі Данило був проголошений володарем, а потім, не дивлячись на фактичну втрату там влади, продовжував претендувати на всю спадщину батька. Його претензії підтримував краківський князь Лешко і угорський король Андрій II. Див. Головка О.Б. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205-1214 рр.) // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск*. – 2009. – №13. – С. 80-89. Критику зазначеного вище погляду О.П.Толочка див.: Домбровский Д. К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметьки к статье А.П.Толочко) // *Средневековая Русь*. – Москва, 2009. – Вып.8. – С. 85-101.
 22. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.741.
 23. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russus du X-e au XIII-e siecle*. – Romae, 1927. – Table V. – P.23. – Table XI. – P.47.
 24. Grala H. *Drugie malzeństwo Romana Mścislawowicza*. – S.117.
 25. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – С. 194.; Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // *Визвольний шлях*. – 1954. – Кн.3. – С. 57-64.; Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. – С. 48-58.
 26. Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – S.23-44.
 27. Войтович Л. Князя доба на Русі: Портрети еліти. – С. 480-487.; Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 117, 123.; Його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 84, 88.
 28. Майоров О.В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – С. 383.

29. Головка О. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205-1214 рр.) / О. Головка. – С. 80-89.
30. ПСРЛ. – Т. 2. – Стов.937; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 132.
31. Хониат Никита. История. – Т. 2. – С. 246.
32. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Т. 3. – С. 9.; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 193; Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza. – S.115-127; Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича / А.В. Майоров. – С. 78-96.; Його ж. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 105-129.
33. Питання про хронологію походів Романа Мстиславича до степу нами докладно розглянуто в праці: Головка О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. – С. 192-208.
34. Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М.С. Грушевский. – Киев, 1897. – С. 262-263.
35. ПСРЛ. – Т. 1. – Стов.418.
36. Новосельцев А.П. Термин «вежа» в древнерусских источниках / А.П. Новосельцев // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 17-18.
37. Федоров-Давыдов А.Г. Общественный строй Золотой Орды / А.Г. Федоров-Давыдов. – Москва, 1973. – С. 42.; Смілянський Ю. Формування державності у половців південноруського степу до монгольського нашествия / Ю. Смілянський // Наукові записки Переяславського пед. університету. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 139-146.
38. Про локалізацію половецьких володінь див.: Плетнева С.А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – Москва, 1985. – С. 278-279.; її ж. Половцы. – Москва, 1990. – С. 150.
39. Расовский Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186 – 1207 годах / Д. Расовский // Списание на Българската Академия на науките. – Т. LVIII. – София, 1939. – С. 210-211.
40. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). – С. 245-246.
41. ПСРЛ. – Т. 1. – Стов.418.
42. Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200-1304 / Д. Феннел. – Москва, 1989. – С. 64.
43. ПСРЛ. – Т. 1. – Стов.420.
44. Там же.
45. Там же.
46. Там же. – Стов. 421.
47. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. / А. Андрияшев. – Киев, 1887. – С. 150; такий же погляд поділяв Д. Зубрицький. Див.: Зубрицький Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Т. 3. – С. 25.
48. Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М.С. Грушевский. – Киев, 1891. – С. 267-268.
49. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Т. 3. – С. 8-9.

50. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение годов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К., 1985. – С. 119.
51. Див. Dymnik M.Rjurik Rostislavich (d.1208?): the Unsung Champion of Rostislavichi // Ruthenica. – Вип.8. – К., 2009. – С. 59.
52. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). – С. 246.
53. Майоров А.В. Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий. / А.В. Майоров // Український історичний збірник. – Вип. 12. – К., 2009. – С. 294-297.
54. Długossii Ioannis Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsavae, 1973. – Л.5-6. – Р.177. Польський переклад цього фрагменту див.: Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki slawnego Królestwa Polskiego. – Т.5-6. – Warszawa, 1973. – С. 222.
55. Густынская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 327.
56. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – С. 12.; Grala H. Tradycja dzieopisarska o powstaniu państwa w Haliczu (Jan Długosz i kroniarz hustynski) // Kwartalnik historyczny. – 1986. – №3. – S.639-661.
57. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества / Д. Зубрицкий. – Т. 3. – С. 20.; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1993. – С. 515.; Пшик В. Ангел у Галичі (Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях) // Літопис Червоної калини. – 1995. – №1. – С. 2-6, 9.; Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 59; Грабовецький В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / В. Грабовецький // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 43; та ін.
58. Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // Український Історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 112-117.; Його ж. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20-33.; та ін.
59. Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / О. Майоров. – С. 125.; Його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 90.

Резюме

Автор статті вважає, що наявність джерел не дає підстав вважати, що проведення степної політики галицько-волинським князем Романом Мстиславичем було результатом укладення гіпотетичного союзу Візантійської імперії з Галицьким князівством на рубежі XII–XIII вв. Походи Южної Русі в степ були реалізацією самостійних дій руського правителя проти половців. Успіх в реалізації цієї політики об'єктивно мав велике значення для Візантії.

Ключові слова: Візантійська імперія, Галицько-Волинське князівство, половці, міжнародні відносини.

Одержано 13 жовтня 2012 р.